

KISS FARKAS GÁBOR

Komáromi Csipkés György disputációjának peregrinációs kontextusa

De bis mortuis (A kétszer halottakról, 1656)

A magyarországi *peregrinatio academicá*nak kevés olyan sikertörténete akad, mint Komáromi Csipkés Györgyé. A komáromi származású fiatal nemesember Sárospatakon tanult, majd rövid kassai rektorsága után Debrecenbe érkezett, ahonnan a város támogatásával németalföldi peregrinációra indult (1650–1653), ahol teológiai doktori fokozatot szerzett, sőt még Angliába is átlátogatott.¹ Hazatérte után Debrecenben megházasodott, felesége családja szinte második szülői házként fogadta be, és haláláig a város büszke polgára, előbb a kollégium professzora, majd a város lelkipásztora lett.² Pályája tökéletes példája a kifizetődő tudástranszfernek, hiszen a Hollandiában szerzett, elmélyült teológiai és biblikus nyelvi ismeretét nagy szorgalommal fordította a kálvinista ortodoxia hasznára egész életében. Tanulmányomban ennek a tudástranszfernek egy olyan egyedi oldalát mutatom be, ahol a peregrináció keretében megvalósuló tudásáramlás nem egyirányú, hanem az átalakított, kibővült tudásanyag vissza is jut az eredeti, németalföldi forráshoz. Nem sok ilyen esetet ismerünk a 17. századi magyarországi peregrináció történetében, ezért mindenképp figyelemre méltó Komáromi Csipkés teológiai teljesítménye.

A *De bis mortuis* (A kétszer halottakról, 1656) című disputációval a szöveg korabeli népszerűsége ellenére nem sokat foglalkozott a kutatás. Egy nem is olyan régi debreceni kollégiumtörténeti összefoglalás például azt írja, hogy témája az öngyilkosság.³ A kis kötetet kinyitva azonban egyértelművé válik, hogy valójában azokkal a bibliai alakokkal foglalkozik Komáromi, akik a Bibliában „kétszer haltak meg”, vagy, közérthetőbben fogalmazva, haláluk után feltámadtak, majd újból meghaltak. Már önmagában az is figyelemre méltó, hogy Komáromi disputációjának témája eltér a korszakban Magyarországon írt teológiai művek legnagyobb részétől: nem felekezeti vitatémával foglalko-

¹ Ennek kapcsán lásd KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Anglicum Spicilegium: Angol tallózás*, szerk. BALOGH Roland József, STARČEVIĆ Attila, C. VLADÁR Zsuzsanna, Budapest, ELTE BTK–MTAK, 2023. A tanulmány az ERC CoG n. 864542 (KnowStudents) támogatásával készült.

² Életére lásd MÁRKUS Mihály, *Komáromi Csipkés György: Egyháztörténeti értekezés*, Budapest, Református Zsinati Iroda, 1990. Debrecenbe kerülésével, felesége családjához való kötődésével kapcsolatban rendkívül tanulságos végrendelete: Ifj. BÖLÖNI Sándor, *Komáromi Csipkés György végrendelete 1663-ból*, Századok, 1875/4, 278–281; BUJTÁS László Zsigmond, *Új adatok a Komáromi Csipkés-Biblia történetéhez, 1719–1715*, Lymbus, 2018, 349–394; CSORBA Dávid, *Komáromi Csipkés György, a „megtévelyodott Notarius”*, Studia Litteraria, 2013/3–4, 108–145; CSORBA Dávid, *Migráns papok Debrecenben (1657–1663)*, Sárospataki Füzetek, 2018/1, 25–36.

³ BÖLCSKEI Gusztáv, *A kezdetektől a váradi iskola beolvadásáig = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 36.

zik, mint a szentháromságtannal, predestinációval, úrvacsorattal vagy bűnbeeséssel kapcsolatos disszertációk, hanem egy olyan résztémát tárgyal, amely csak érintőlegesen kapcsolódik a katolikus–lutheránus–kálvinista–antitrinitárius felekezeti küzdelmekhez. Ennek ellenére az egyik legsikeresebb – ha nem a legsikeresebb – Magyarországon írt teológiai disszertációval van dolgunk. Akad néhány magyar teológus, akiknek a műve nyomdai karriert futott be Nyugat-Európában, mint Szegedi Kis István, Fegyverneki Izsák vagy Enyedi György, de ezek a kiadványok jobbra teológiai közhelygyűjtemények vagy összefoglalók. Arra, hogy egy hazai teológiai akadémián lezajlott disputáció eredménye bekerüljön a nemzetközi tudományos vérkeringésbe, és ott a 17. század végéig összesen négy kiadásban megjelenjen, állításait még a 18. században is idézzék és vitassák, tudtommal nem ismerünk sok példát.

Miért is válhatott érdekessé a nyugati akadémiai közösség számára Komáromi Csipkés 1656-ban egy diákja, Szentmihályi P. Gergely által Debrecenben előadott disputációja? Ahhoz, hogy ezt megértsük, érdemes alaposabban áttekinteni a mű tartalmát, és felidézni Komáromi Csipkés akadémiai pályafutását. Komáromi az utrechti egyetemről tért haza, ahol Gisbertus Voetius (1589–1676), ortodox kálvinista teológiaprofesszor, a késői skolasztika és a „holland második reformáció” híres képviselőjének mentorálásával szerzett doktori fokozatot. Voetius kitartóan támogatta a fiatal magyar hallgatókat: disputációgyűjteményébe tizenkilenc magyar diák szövegeit vette fel, amelyeket Voetius disputációihoz írtak,⁴ és az ő segítségével részesülhettek magyar diákok is a „Voetiaansche beurs”-nek is nevezett, a szegényebb hallgatók számára létrehozott ösztöndíjalapból, amelynek később feltétele is lett, hogy Voetius követői legyenek.⁵ Amint Martin Schoock, tanítványa és támogatója írta, maga Utrecht városa is megjutalmazta Voetius respondenseit, aligha volt tehát más akadémia, ahol ekkora jutalomban részesültek a disputánsok.⁶ De Komáromi kiválasztott volt ezen a csoporton belül is: 1651-ben egy éven belül kétszer is őt választotta Voetius respondensnek,⁷ majd professzora segítségével doktori disputációja előtt egy hosszabb, kétrészes, saját maga által írt disputációt is megjelentetett 1652 novemberében.⁸

⁴ A. C. DUKER, *Gisbertus Voetius*, III/1, Leiden, Brill, 1914, 27. Válogatott disputációi tartalmának gyakorlati áttekintését lásd Andreas J. BECK, *Gisbertus Voetius (1589–1676) on God, Freedom, and Contingency: An Early Modern Reformed Voice*, Leiden, Brill, 2022, 487–508.

⁵ DUKER, III/1, 27.

⁶ Martinus SCHOOCK, *Remonstranto-libertinus*, Utrecht, Roman, 1638, 18. „Quid quod hac hebdomada tale honorarium constituit Respondentibus sub eo disputantibus, ut non putem in ulla Academia amplus esse concessum.”

⁷ 1651. február 8-án a *Disputatio theologica de clavibus regni coelorum* (RMK III, 1780), november 8-án a *Disputatio theologica de S. S. Trinitate* (RMK III, 1782) tételekből respondeált. Az előbbiről lásd CSORBA DÁVID, KOLTAI KORNÉLIA, *Komáromi Csipkés György dedikált disputája*, Egyháztörténeti Szemle, 2020/2, 144–155; az utóbbiról lásd KOLTAI KORNÉLIA, *Somosi Petkó János üdvözlőverse Komáromi Csipkés Györgyhez (Utrecht, 1651)*, Gerundium, 2022/1–2, 88–105; KOLTAI KORNÉLIA, *Az utrechti carmina gratulatoria: Komáromi Csipkés György (1628–1678) nyomában*, Collegium Doctorum, 2020/2, 56–102.

⁸ *Disputatio scholastico-theologica de speculo Trinitatis*, Utrecht, Johannes a Waesberg, 1652; *Disputatio scholastico-theologica de speculo Trinitatis, altera*, Utrecht, Johannes a Waesberg, 1652 (RMK III, 1812/I–

A disputációk lehetőséget adtak a professzoroknak arra, hogy folyamatosan publikálják gondolataikat. A kiadványok költségeit legalább részben az utrecht városi tanács fedezte:⁹ a város ezt tartotta a tudományos munka legfontosabb részének, hiszen terjesztette az akadémia hírét.¹⁰ A nyomdák nem szerezhettek anyagi hasznot e tézisek eladásából (12 gulden büntetés terhe mellett!), mivel céljuk az volt, hogy a professzorok gondolatait a nyilvánossággal közöljék.¹¹ Egy 1645-ben kiadott városi rendelet a tézisek számát professzoronként évente tízre korlátozta, hogy ne terheljék túl a városi költségvetést, valamint e nyomtatványok árát és méretét is maximalizálták.¹² Voetius – akit az akadémia alapító atyjának tekintettek – diákjai jutalmat kaptak a várostól a téziseik közzétételéért,¹³ ezáltal nagy megtiszteltetésnek számított, ha valaki legjobb tanítványai közül került ki, és Voetius méltónak találta egy disputáció megjelentetésére. Mind a disputáció nyilvános szertartás általi legitimitációja, mind a disputáció megtartásának és kiadásának anyagi háttere biztosította, hogy ez a professzor és diák közötti kapcsolat a kölcsönös bizalmon és szoros együttműködésen, a professzor tekintélyének átruházásán alapuljon. Voetius, az akadémia leghíresebb professzora ezek által a saját tekintélyét kölcsönözte diákjainak, akik a disputáció nyilvános szertartásán Voetius téziseit ismertették. A diákjai számára nyújtott anyagi támogatás lehetősége ösztönzőleg hatott, és a professzor állandó jelenléte a folyamatban garanciát jelentett az esetleges teológiai tévedésekkel szemben. A diákokat az anyagi juttatáson kívül a disputáció kinyomtatásával jutalmazták meg, amelyet hazaküldhettek pártfogóiknak, rokonaiknak és barátaiknak, mivel a nyomtatott szövegből harminc példányt kaptak.¹⁴

Komáromi szoros személyes kapcsolata Voetiusszal és családjával egészen a doktori disszertációjának megvédéséig tartott. Az utrecht egyetemen töltött három év után, 1653. február 7-én védte meg teológiai disszertációját Krisztus papságáról Voetius fia, Paulus Voet metafizika-professzor irányítása alatt.¹⁵ A doktori disszertáció megvédésé-

II). Komáromi Csipkés szerzőségét bizonyítja, hogy e disputációkat mint auctor és respondens jegyezte, és „exercitium academicum”-nak nevezte, továbbá a respondens korolláriumai helyett a szöveg végén „annexa historico-theologica” található. Erről a disputációról lásd még Kornélia KOLTAI, *Jakab Farkas of Alistál's First Greeting Poem for György Csipkés of Komárom (Utrecht, 1652)*, *Judaica*, 2023/1, 1–11.

⁹ *Resolutiën, genomen bij de vroedschap van Utrecht, betreffende de illustre school en de akademie in hare stad van de jaren 1632–1693*, ed. Johan Adam WIJNNE, Utrecht, Kemink & zoon, 1888, 21. Az 1643. évi egyetemi statútum megerősítette a tézisek ingyenes nyomtatását: „studiosi quoque liberi et immunes sunt a sumptibus imprimendarum thesium”. *Acta et decreta senatus: Vroedschapresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche academie*, ed. Gerhard Wilhelm KERNKAMP, I, Utrecht, Kemink & zoon, 1936, 171.

¹⁰ Gerhard Wilhelm KERNKAMP, *De Utrechtsche Academie 1636–1815*, Utrecht, Oosthoek's, 1936, 147–148.

¹¹ *Resolutiën*, 58.

¹² *Uo.*, 57–58.

¹³ DUKER, III/1, 27.

¹⁴ Egy 1643. október 7-i statútum szerint összesen 200 példányt nyomtattak, amelyből 120 példányt a hallgatóknak osztottak ki, az elnök 20, a respondens 30 példányt kapott, míg a pedellusnak 30 példányt kellett szétosztania a többi professzor és a városi előjárók között. *Acta et decreta*, I, 178.

¹⁵ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Disputatio theologica inauguralis de sacerdotio Christi, mendacio, synodis, seu consiliis, diluvio Noachico, et contentio inter Cyprianum et episcopos Romanos super Anabaptismo*, Utrecht, Johannes a Waesberg, 1653 (RMK III, 1850).

re csak akkor kerülhetett sor, ha a disszertációt az egyetem egyik professzora megvizsgálta és jóváhagyta, hogy, az egyetem alapszabályának megfelelően, elkerülhető legyen minden doktrinális nézeteltérés: „a téziseket nem lehet nyilvánosan felterjeszteni vagy nyomtatásban megjelentetni, még a doktori értekezéseket sem, ha azokat a disputa elnöke vagy moderátora nem vizsgálta meg és nem hagyta jóvá”.¹⁶ Komáromi disszertációját arany és ezüst „akadémiai éremmel” jutalmazták. Bár az akadémia minden újdonsült doktora jogosult volt aranyérmes kapni, erről ritkán emlékeztek meg az egyetemi aktákban, Komáromi esetében a rendelet külön kiemelte az esemény fontosságát: „Azért távozott tőlünk, hogy e város és az Akadémia hírét a távoli országokban terjessze.”¹⁷

Komáromi valóban visszatért Magyarországra, és a debreceni református akadémia teológiai professzora lett.¹⁸ A disputációk Utrechtből megismert akadémiai gyakorlatát nagy odaadással kezdte el bevezetni, és a következő három évben (1654–1656) egy olyan disputációsorozatot készített, amely nemcsak az utrechti akadémiai rituálét (a *praeses* megjelölését, a disputáció pontos idejének és helyének megadását, a rendszeres disputációkat)¹⁹ és a kiadványok tipográfiáját utánozta, hanem a Voetiusi disputációk szerkezetét (a *vox* és *res* módszeres felosztását) is követte. A debreceni disputációk témái különlegesebbek azoknál, mint amelyekről Komáromi Csipkés Hollandiában disputált, de Voetius enciklopédikus érdeklődéséhez közel állnak. Az első megjelent disputáció az „élet könyve” bibliai kifejezés eredetével és jelentésével foglalkozott,²⁰ az 1656-ból származó második szöveg témánkkal, a „kétszer meghaltakkal”,²¹ a harmadik és negyedik a boszorkányokkal,²² az ebben az időszakban tartott utolsó két disputáció pedig „Noé özönvízének egyetemességéről” és az Ádám előtt élt emberek (*Praeadamitae*) lehetőségéről szólt.²³ Komáromi valamennyi hazai disputációját érdemes lenne alaposan megvizsgálni, mert számos szakirodalmi félreértés

¹⁶ „Theses non proponuntur publice aut typis excuduntur, ne quidem inaugurales, nisi examinatae et probatae a disputationis praeside aut moderatore.” *Acta et decreta*, I, 178.

¹⁷ „Nae deliberatie is verstaen datmen D. Georgio Csipkes Comarino Pannonio [...] gepromoveert sal worden Doctor Theologiae ende sijne Theses Inaugurales de Magistraet deser stadt hadde gedediceert, sal vereeren d'Academische Medaille in goudt ende silver, ende dat in consideratie dat hem d'uijterlijcke pompe van Promotie was affgeraden, ende hij in verre gelegen landen de renommée deser stadt ende Academie gaet verbreijden.” *Resolutiën*, 75.

¹⁸ Komáromi magyarországi tevékenységéről általában lásd MÁRKUS.

¹⁹ A debreceni disputációk címlapja szerint 1654-es *De Libro vitae*-től kezdve „loco horisque solitis”, azaz a szokott helyen és időben tartják e debreceni disputációkat, ahogy Voetius is rendszeresen szombatontként tartotta vitakollégiumát („Zaterdagch debatcollege”).

²⁰ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Disputatio theologica de libro vitae*, resp. Nicolaus P. Dengelegi, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1654 (RMNy 2563).

²¹ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Disputatio theologica de bis mortuis*, resp. Gregorius P. Sz. Mihályi, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1656 (RMNy 2677).

²² KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Disputatio theologica de lamiis veneficis I–II*, resp. Joannes C. Mediomontanus, Andreas P. Csehi, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1656 (RMNy 2678–2679).

²³ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Disputatio theologica de universalitate diluvii Noachici I–II*, resp. Paulus B. Jenei, Joannes K. Szathmari, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1656 (RMNy 2680–2681).

kering velük kapcsolatban, de most, a jelentős peregrinációs kontextus okán, csupán a „kétszer meghaltakról” szóló disputáció lehetséges szellemi összefüggéseit vizsgálom.

Komáromi Csipkés disputációja egyértelmű kategorizálással indul: minden emberi élet ugyanazon a módon kezdődik, de földi életünk négy különböző módon érhet véget: vannak, akik nem halnak meg, és életükben ragadtatnak el a mennybe (*vivi sublati*), vagy egyszer halnak meg, vagy kétszer halnak meg, illetve vannak, akik „elváltoznak” (*immutantur*). Az első típust például Énók sorsa testesíti meg, aki „egyszer csak nem volt többé, mert Isten elvitte” (Ter 5,24), vagy Illésé, aki a forgószéllel felment a mennybe (2Kir 2,11), valamint Mózesé, aki átlényegülése után Illés társaságában beszélgetett Jézussal (Mt 17,3).²⁴ A második csoportba azok tartoznak, akik egyszer már meghaltak, és várják a testben való feltámadást, mint Ábrahám, Izsák és Jákob (Zsid 11,13), és az emberek többsége. A harmadik kategóriába, a „kétszer halottak” közé azokat sorolta Komáromi, akik „miután a léleknek a testtől való elválását elszenvedve egyszer Isten mindenható ereje által feltámadtak a halálból, Isten legbölcsebb tanácsa által ismét megízlelték és meglátták a halált”.²⁵ A negyedik kategória, az „elváltozók” csoportja: ide tartoznak azok, akiket Krisztus második eljövetelkor életben talál. Ők nem halnak meg abban az értelemben, hogy fel kelljen támadniuk az utolsó ítéletkor, de hasonlóak lesznek azokhoz, akik feltámadnak: halál helyett tehát „elváltoznak” (*immutandi*).²⁶

A „kétszer meghaltak” témájához Komáromi különös szakirodalmat választott kiindulópontul: a *De mirabilibus Sacrae Scripturae* (A Szentírás csodáiról) című értekezést idézte,²⁷ amelyet Szent Ágoston hiteles művének tekintett. Ez a teológiai téma az értekezés végén (3. könyv, 12. fejezet) jelenik meg, más bibliai érdekességek között, mint például az Isten segítségével megvívott háborúk felsorolása, vagy annak fizikai magyarázata, hogyan égett a tűz a Dániel könyvében szereplő három ifjú tüzes kemen-céjében (2. könyv, 31. fejezet). A művet, amelynek ágostoni szerzőségét már Erasmus is kétségbe vonta, Bellarmino pedig egyértelműen hamis műnek tartotta,²⁸ valójában

²⁴ Komáromi itt bizonytalan, de Johann Heinrich Alsted tekintélyét hozza fel, aki *Prodromus religionis triumphantis* című művében azt a kérdést tárgyalta, hogy az örök élet fogalma ismert volt-e az Ószövetségben. JOHANN HEINRICH ALSTED, *Prodromus religionis triumphantis*, Alba Iulia, typis Principis, 1635 [1641], 367–368.

²⁵ „separationem animae a corpore passi, postquam semel per omnipotentem Dei virtutem a morte resuscitati sunt, denuo mortem sapientissimo Dei consilio gustarunt et viderunt.” KOMÁROMI CSIPKÉS, *De bis mortuis*, 3.

²⁶ Uo., 4. Az „immutandi” kifejezés az 1Kor 15,53-ból származik: „omnes quidem resurgemus, sed non omnes immutemur”.

²⁷ PS.-AUGUSTINUS, *De mirabilibus Sacrae Scripturae = Patrologia latina*, ed. Jacques-Paul MIGNE, XXXV, Paris, Jacques-Paul Migne, 1864, 2149–2198. A szöveg legkorábbi nyomtatott kiadása 1473–1474 körül jelent meg Utrechtben Nicolaus Ketelaer és Gerardus de Leempt által (GW 2984).

²⁸ ARNOUD S. Q. VISSER, *Reading Augustine in the Reformation: The Flexibility of Intellectual Authority in Europe, 1520–1620*, Oxford, Oxford University Press, 2011, 55. Bellarmino Aquinói Tamás negatív véleményére hivatkozva szintén elutasítja a mű hitelességét: ROBERTO BELLARMINO, *De scriptoribus ecclesiasticis liber unus*, Velence, Zanetti, 1728, 127. Különös, hogy Komáromi ugyan megemlíti az Augustinus szerzősége körüli kételyeket, de nem utasítja el hitelességét.

egy Augustinus nevű ír szerzetes írta a 7. században, és fő tézise az, hogy a Bibliában említett csodák ugyan az isteni beavatkozás jelei, de természetes okokkal is megmagyarázhatók.²⁹ Munkájával Pszeudo-Ágoston annak a bizonyítására törekedett, hogy minden bibliai csoda a természet racionális művével („natura rationalis”) magyarázható, és mivel ezek a dolgok lehetségesek, ez a Biblia igazságát bizonyítja.³⁰ Komáromi éppen a Bibliába vetett szigorú kálvinista hite és racionalizáló hajlama miatt lehetett fogékony Pszeudo-Ágoston munkásságára.

A *De mirabilibus* harmadik könyve az Újszövetségben leírt csodákkal foglalkozik, a tizenkettedik fejezet pedig ezen belül a feltámadásokkal. Pszeudo-Ágoston szerint a Bibliában összesen nyolc ember támadt fel, de a *De mirabilibus* ezek közül csak három esettel foglalkozik részletesen: az özvegyasszony fiával, akit Illés támasztott fel (2Kir 17,19), a diák Eutükhosszal, akit Szent Pál támasztott fel, miután kiesett az ablakon, mert elaludt Pál prédikációját hallgatva (ApCsel 20,9–10) és Lázárral. Komáromi disputációja Pszeudo-Ágoston azon kérdésfelvetésére fókuszál, hogy hol tartózkodott az elhunytak lelke a haláluk és a feltámadás pillanata között. Pszeudo-Ágoston szerint a Biblia szó szerinti igazsága mindig igaz – „[a] Szentírás igaz, mert nem tud hazudni”³¹ – így az özvegy fiának esetében a lélek visszatért a testbe, míg az ifjú diák Eutükhosz lelke a testében rejtőzött, mert Pál azt mondta: „A lelke benne van” (ApCsel 20,10). Pszeudo-Ágoston gondolatmenete arra készítette Komáromit, hogy az elemzést kiegészítse az összes többi bibliai feltámadással, beleértve a Krisztussal együtt feltámadt szentekét is (Mt 27,52–53).³²

Komáromi ezen a ponton azt mondja, hogy bár több nagynevű ember („aliquibus viris magni nominis”) meglehetősen különösnek és haszontalannak („curiosum et supervacaneum”) tartotta a témát, ő azért választotta, mert „az iskolákon belül és kívül is heves viták folytak róla” („tantopere haec apud quosvis tum intra, tum extra scholas percrebruit”), így „még az együgyű embereket is nagyon gyakran elgondolkodtatja” („ut ipsos etiam idiotas hanc saepissime movere contingat”), bár aligha lehet bármi bizonyosat róla mondani. Komáromi két másik okát is megnevezte a disputáció megírásának: egyrészt meg akarta cáfolni azoknak a véleményét, akik azt állítják, hogy léteznie kell egy purgatóriumszerű helynek, ahol Lázár lelke két élete közben megpihenhetett (itt a jezsuita Martin Becanusra hivatkozik),³³ másrészt ragaszkodott saját álláspontjának kifejtéséhez („ego libere meum adscribam iudicium”), mivel több más szerző is megfogalmazta már a véleményét a kérdéstről.³⁴

²⁹ Mario ESPOSITO, *On the Pseudo-Augustinian Treatise De mirabilibus sanctae scripturae Written in Ireland in the Year 655*, Proceedings of the Royal Irish Academy. Section C, 1919–1920, 189–207; Paul GROSJEAN, *Sur quelques exégètes irlandais du VIIe siècle*, Sacris Erudiri, 1955, 67–98; Joseph F. KELLY, *A Catalogue of Early Medieval Hiberno-Latin Biblical Commentaries (I)*, Traditio, 44, 1988, 544–545.

³⁰ Marina SMYTH, *The Body, Death, and Resurrection: Perspectives of an Early Irish Theologian*, Speculum, 2008/3, 531–571.

³¹ „Scriptura vera est, quia mentiri non potest.” Ps.-AUGUSTINUS, 2198.

³² KOMÁROMI CSIPKÉS, *De bis mortuis*, 4. Komáromi itt a portugál jezsuita Emmanuel Sà véleményét idézi: Emmanuel SÀ, *Notationes in totam sacram Scripturam*, Antwerpen, Plantin, 1596, 359.

³³ Martin BECANUS, *Manuale controversiarum huius temporis*, Münster, Raesfeld, 1629, 222.

³⁴ KOMÁROMI CSIPKÉS, *De bis mortuis*, 4.

A bevezető, témamegjelölő részt követően Komáromi elsőként a „valóban kétszer halottak” és azok között tesz különbséget, akikről a katolikusok tévesen azt állítják, hogy pápák és szentek támasztották fel őket. Ez a megkülönböztetés Gisbertus Voetius egyik disputációján alapul,³⁵ és a szentkultusz elutasítása miatt magától értetődőnek tűnik. Az érvelés második pontjában Komáromi a tényleges értelemben vett halál által meghaltakat és a csak spirituálisan vagy metaforikus értelemben halottakat különbözteti meg egymástól. Itt a Zsidókhoz írt levél egyik szakaszát értelmezi, amely szerint „az embernek rendeltetett, hogy egyszer meghaljon” (Zsid 9,27: „statutum est hominibus *semel mori*” – kiemelés tőlem). E mondat szó szerinti értelmezése látszólag kizárná a kétszeri halál lehetőségét, de Komáromi több érvet is felhoz ez ellen a nézet ellen, többek között azt, hogy az a mondat, hogy „egyszer meg kell halnunk”, nem zárja ki a kétszeri halál lehetőségét, hanem csak az egyszeri halál *szükségességét* állítja.

Komáromi felvet még egy kétséget, amely teológiai racionalizáló szelleméről tanúskodik: bizonyosnak tűnik, hogy a Biblia szerint több ember is feltámadt, de az nem világos, hogy feltámadásuk után valóban újra meghaltak-e, így nevezhetjük-e őket „kétszer halottaknak”. Ezt a kétséget a hallgatásból származó érveléssel oldja fel: mivel nincsenek történelmi vagy bibliai források a mennybe való felvételükről vagy más módon transzcendens lényvé válásukról, ezért biztos, hogy meghaltak. Ezen a ponton Komáromi azt állítja, hogy vannak olyan források, amelyek szerint Lázárt tíz évvel a feltámadása után lefejezték, bár nem emlékszik, hol olvasta ezt a történetet.³⁶ Ráadásul Komáromi arra a következtetésre jut, hogy az, hogy nincsenek forrásaink Lázár későbbi haláláról, nem jelenti azt, hogy nem halt meg: ezt egyértelműen bizonyítja az a milliónyi ember, aki úgy halt meg, hogy sem a Biblia, sem más történelmi források nem emlékeztek meg róluk, mert nem írnak arról, ami nyilvánvaló.

Utolsó kételye a „sok elhunyt szent feltámadott testével” kapcsolatos, akik Krisztussal együtt támadtak fel (Mt 27,52). Komáromi szerint sok kommentátor úgy gondolja, hogy ők Krisztussal együtt mentek a mennybe, de Komáromi racionális gondolatmenete ismét a kora középkori pszeudo-ágostoni értekezéshez fordul. Ez a traktátus a legtöbb kommentátor véleményével ellentétben megemlíti annak lehetőségét, hogy a Krisztussal együtt feltámadt szenteket később visszaküldték a sírjukba, és ott kell megvárniuk a végső feltámadást (*De miraculis*, 3. könyv, 13. fejezet). Komáromi megjegyzi, hogy Kálvin is felvetette ezt a lehetőséget a *Harmonia ex tribus evangeliiis compositum* című 1555-ben kiadott művében: „Nincs semmi abszurd abban, hogy úgy ítéljük meg, hogy miután teljesítették kötelességüket, megpihentek sírjaikban”.³⁷ Kálvin azonban vé-

³⁵ Gijsbert VOETIUS, *Selectarum disputationum theologicarum pars secunda*, Utrecht, Johannes a Waesberg, 1655, 979–980 (De signis, tertiae, quae est de miraculis, pars secunda, resp. Andreas Essenius, 1640).

³⁶ „Memini me legisse, sed apud quem authorem, modo non succurrit.” KOMÁROMI CSIPKÉS, *De bis mortuis*, 6.

³⁷ „Nihil absurdi erit, si iudicamus, eos officio defunctos, iterum quiescere in suis sepulchris.” IOANNES CALVIN, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Guilelmus BAUM, Eduardus CUNITZ, Eduardus REUSS, XLV, Braunschweig, apud C. A. Schwetschke et filium, 1891, 783–784.

gül elvetette ezt a lehetőséget, azzal érvelve, hogy nem lenne illendő, hogy a visszanyert életet elvegyék tőlük: „Valószínűbb, hogy az életet, amelyet megkaptak, nem vették el tőlük azután”.³⁸ Ezek a szentek tehát nem tartoznak a „kétszer meghaltak” csoportjába, és így Komáromi szerint minden kétség eloszlik („dubia ita soluta sunt”): egyértelmű, hogy a Biblia szerint ki halt meg kétszer, és ki nem.³⁹

Ezután Komáromi elkezdheti a számára legfontosabb kérdés vizsgálatát, hogy a „kétszer halottak” lelke hol tartózkodik az első halál és az első feltámadás között.⁴⁰ Ez a kérdés szorosan összefügg a purgatórium kérdésével, hiszen, ha valóban létezne purgatórium, ahogy a katolikusok állítják, akkor igen valószínű, hogy ez lenne a hely, amelyet keresünk. Tehát önmagában a „kétszeres halottak” létezése valószínűbbé tenné magának a purgatóriumnak is a létezését, ami a kálvinista Komáromi számára nyilván elfogadhatatlan álláspont lenne. Hogy elkerülje ezt a veszélyt, és hogy gyengítse a menny és a pokol közötti köztes nyugvóhely elméleti szükségességét, Komáromi hét lehetőséget sorol fel arra, hogy hol lehetett a kétszer halottak lelke. Ezek között szerepel, hogy a „kétszer halottak” lelke a testükben maradt, de „személyes egységük isteni módon feloldódott”,⁴¹ vagy hogy a mennyországba kerültek, vagy a pokolba, vagy a katolikus purgatóriumba, vagy a „pátriárkák limbójába” (*limbus patrum*), vagy a „csecsemők limbójába”, vagy a „locus refrigerii” (a megnyugvás helye) elnevezésű, a patrisztikus (jeromosi–ágostoni) elképzelésnek megfelelő helyre,⁴² vagy végül „egy kegyelmi/rendelkezésre állási helyre” (*locus dispensationis*), ahol a lelkeket megőrzik, amíg újra egyesülhetnek a testtel.

A módszer, amelyet Komáromi itt alkalmaz, jól ismert számos korabeli teológiai és tudományos vitából. Hasonlóan a kortárs jezsuiták probablista érvelési technikájához,⁴³ Komáromi az ellentétes vélemény cáfolatakor nem egyenesen ellenfelét cáfolja, hanem azt az álláspontot csak sok vélemény egyikeként mutatja be: felsorolja a lehetőségeket, hogy relativizálja azok igazságát, majd feltevést tesz, azt állítva, hogy az általa preferált lehetőség a legvalószínűbb. Miután a hét lehetőségből hatot különböző okokból kizárt, kiderül, hogy várakozásainkkal ellentétben nem a katolikus tisztítótűz fogalma volt kritikájának fő célpontja. Sokkal inkább a „kegyelmi hely” (*locus dispensationis*) fogalmát próbálja relativizálni, amelyet – bár Komáromi névvel nem említi – Samuel

³⁸ „verisimilius est vitam qua donati sunt non fuisse deinde illis ademptam”. *Uo.*, 784.

³⁹ KOMÁROMI CSIPKÉS, *De bis mortuis*, 7.

⁴⁰ *Uo.*, 9.

⁴¹ „unione personali divinitus dissoluta”. *Uo.* Komáromi itt Franciscus Gomarus (1563–1641) *Selectiorum Evangelii Johannis locorum illustratio* című művére utal. Franciscus GOMARUS, *Opera theologica omnia*, Amsterdam, Janssonius, 1664, 345.

⁴² Lásd MARÓT Károly, *Refrigerium*, Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Francisco-Iosephinae: Sectio Geographico-historica, 1937/2, 95–163; Christine MOHRMANN, *Locus refrigerii* = C. M., *Études sur le latin des chrétiens 2: Latin chrétien et médiéval*, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 1961, 81–91.

⁴³ James FRANKLIN, *The Science of Conjecture: Evidence and Probability before Pascal*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2001, 64.

Maresius (Desmarets, 1599–1673) francia protestáns teológus alkotott meg. Maresius ekkoriban a groningeni egyetem professzora és Voetius fő teológiai ellenfele volt,⁴⁴ és 1653-ban kiadott *Senio dissertationum* című munkájában érvelt egy ilyen hely szükségessége mellett.⁴⁵

Maresius arra a kérdésre akart választ adni, hogy hol laknak a lelkek a halál után, és azért fordult a feltámadt Lázár témájához, mert sok kortárs jezsuitához, például Bellarminóhoz és Becanushoz hasonlóan úgy gondolta, hogy Lázár lelkének tartózkodási helye adhat választ a lelkek halál utáni általános lakóhelyének kérdésére.⁴⁶ Hogy elkerülje a katolikus megoldást – azt a hipotézist, hogy a menny és a pokol mellett létezik egy harmadik halotti birodalom, a purgatórium –, rámutatott, hogy Lázár feltámadása rendkívüli csoda volt, tehát minden körülménynek, amely övezte, csodának, azaz rendkívülinek kellett lennie. Ha ez a hely hasonló lenne a mennyhez és a pokolhoz, akkor lenne más bibliai példa arra, hogy a mennyből és a pokolból is visszahoztak embereket az életbe – de a Bibliában szereplő összes feltámadott ember ebből a rendkívüli, köztes helyről tért vissza az életbe, amely a másik két hellyel ellentétben nem örökkévaló.⁴⁷ Sem a mennyből, sem a pokolból nem lehet visszatérni, tehát azok más jellegűek, mint az a hely, ahol Lázár lelke volt. A katolikus purgatóriummal vagy a pátriárkák limbójával ellentétben ennek egy olyan helynek kell szerinte lennie, amely ideiglenes, nem örökkévaló, amelyet el lehet hagyni, és ahol a lélek felett nem mondanak ítéletet, a bűnöket nem bocsátják meg. Ezt a logikusan kikövetkeztetett helyet Maresius „diszpenzációs helynek” vagy „rendelkezésre állási helynek” (*locus dispensationis*) nevezte, de bevallotta, hogy a nevénél többet nem lehet róla mondani.⁴⁸ Csak óvatos hipotézise maradt, hogy ennek a helynek az ember testén belül kell lennie, mivel a bibliai „kétszer halottak” képesek voltak meghallani Jézus hívását, azaz voltak testi érzékeik, és a halott Eutükhosz esete is (akinek lelke Szent Pál szerint a testében maradt) ezt a hipotézist támasztja alá.

Bár Komáromi a disputációjában nem nevezi meg fő ellenfelét, németalföldi professzorai számára világosnak kellett lennie, hogy ki ellen szól a „locus dispensationis” kétségbe vonása. 1657-ben, egy évvel Komáromi debreceni disputációjának megjelenése után Paulus Voet, Gisbertus fia *Prima philosophia reformata* című művében azt írta, hogy „megjegyezték, hogy a menny és a pokol mellett egy harmadik – és bizonyára kimérikus – helyet is kijelölnek egyes lelkeknek a földi élet után, amelyet »locus dispensationis«-nak neveznek. És ezt a véleményt a leghíresebb Maresius is vallja, de

⁴⁴ Doede NAUTA, *Samuel Maresius*, Amsterdam, H. J. Paris, 1935, 172–183; BOZZAY Réka, *Magyarországi diákok hollandiai teológiai tanulmányai levéltári források tükrében*, Gerundium, 2017/1, 166–176; SIMON József, *Vészmadarak: Pósa-házi János és a németalföldi karteziánus viták a 17. század második felében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2023/3, 287–288.

⁴⁵ Samuel MARESIUS, *De ubi animae Lazari quatruiduani et aliorum qui ad hanc vitam mortalem ex mortuis resurrexerunt* = S. M., *Senio sacrarum dissertationum propositarum et habitatum in Academia Groning-Omlandica*, Groningen, Joannes Nicolai, 1653, 27–36.

⁴⁶ *Uo.*, 29.

⁴⁷ *Uo.*, 30.

⁴⁸ *Uo.*, 34.

egy igen tanult magyar megcáfolta.”⁴⁹ Az „igen tanult magyar” nyilván nem más, mint Komáromi Csipkés, de, mint fentebb láttuk, disputációjában valójában nincs semmi, ami Maresius *locus dispensationis*át ténylegesen cáfolná. Paulus Voet viszont már úgy utal Komáromira, mint aki meg tudta cáfolni Maresiust.

Maresius elméletét Komáromi a Bibliában nem említett, és emiatt nyilván hamis lehetőségek egyikeként mutatja be, és elutasítja. Ezzel szembe állítja a voetiusi „boldogok mennyországa” fogalmat (*coelum beatorum*), amely a Biblia szövegében is szerepel, ezért egyértelműen létezik. Érvelése szerint a Szentírás csak két helyet említ a lelkek számára a földi életen kívül, a mennyet és a poklot, minden más hely emberi kitaláció, tehát fiktív. Ez a megoldás annál is inkább rokonszenvesnek tűnhetett Komáromi számára, mert egykori professzora 1653-ban *A boldogok mennyországáról* (*De coelo beatorum*) címmel hármass disputációsorozatot írt erről a helyről.⁵⁰ Bár Komáromi nem szerepelt azok között a hallgatók között, akik Voetius téziseit védtek a boldogok mennyországáról abban az évben, amikor doktori fokozatát szerezte, debreceni disputációjában lényegében Voetius következtetéseit applikálta egy speciális területre, a kétszer meghalt lelkek sorsára.⁵¹

Minden bizonnyal ennek a Voetius-párti érvelésnek köszönhető, hogy Komáromi értekezése háromszor is megjelent Németalföldön, először önállóan, majd Voetius művével együtt, és ezzel az egyik legismertebb, mai kifejezéssel élve, legidézettebb teológiai mű lett a magyar szerzőtől, Magyarországon keletkezett teológiai írások közül. Komáromi a Váradon kinyomtatott disputációt Utrechtbe küldte, ahol 1659-ben megjelentették, mindenféle paratextus nélkül, a dedikáció elhagyásával, Voetius későbbi megjegyzése szerint „néhány magyar diák kérésére”.⁵² Voetiust a továbbiakban is érdekelte a probléma, és 1658-ban Utrechtben ismét disputációt tartott a lelkek halál utáni sorsáról: talán ekkor került elé Komáromi Csipkés disputációja, de itt még nem hivatkozott rá.⁵³ Viszont amikor 1666-ban Gorinchemben újra kinyomtatta a

⁴⁹ „Commentum est praeter coelum et infernum tertium et quidem chimaericum nonnullis animabus post hanc vitam assignare, qui appelletur locus dispensationis. Et tamen hanc sententiam tenet celeb. Maresius, a doctissimo Hungaro refutatus.” Paulus VOET, *Prima philosophia reformata*, Utrecht, Johannes a Waesberg, 1657, lapszám nélkül [12. oldal].

⁵⁰ Gisbertus VOETIUS, *Disputatio theologica de coelo beatorum*, I, def. Johannes Mantaeus, II, def. Johannes Alardi, III, def. Abraham Becker, Utrecht, Johannes a Waesberg, 1653.

⁵¹ Figyelemre méltó, hogy az *Igaz hitben* (1666), magyar nyelvű prédikációiban nem kerülnek elő ezek a vitás kérdések. OLÁH Róbert, „Vagyon minden kétség nélkül olyan bizonyos rendelt hely...”: Komáromi Csipkés György pokláról és mennyről = *Menny és pokol a barokk kori ember életében*, szerk. BÁTHORY Orsolya, Budapest, MTA – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014, 259–284.

⁵² KOMÁROMI CSIPKÉS (COMARINUS) Georgius, *Disputatio theologica de bis mortuis*, Utrecht, Meinardus a Dreunen, 1659. A megjelentetés körülményeire lásd Gisbertus VOETIUS, *Diatriba de coelo beatorum: Adiuncta est ob materiae affinitatem Disputatio de bis mortuis autore Georgio C. Comarino*, Gorinchem, Paul Vinck, 1666, *6r.: „ante annos aliquot hic ab Acad. typographo ad postulatam quorundam studiosorum Hungarorum recusa”.

⁵³ Gisbertus VOETIUS, *Problemata aliquot de statu animae post mortem*, resp. Philippus Slecht = G. V., *Selectarum disputationum theologicarum*, V, Utrecht, Smytegelt, 1669, 533–538.

„boldogok mennyországáról” szóló saját disputációját, ahhoz már mellékletként újra kinyomtatta Komáromi Csipkés szövegét, így emelve egykori tanítványa munkájának és a debreceni akadémiának a tekintélyét is.⁵⁴ Végül 1669-ben a *De statu animae post mortem* című disputációjához fűzött jegyzetében megemlíttette, hogy a lelkek halál utáni sorsáról újabb eredmények találhatók az ő és Komáromi művében.⁵⁵

Voetius tekintélyének és a disputáció németalföldi terjesztésének köszönhetően Európa-szerte ismert és hivatkozott szöveg lett a *De bis mortuis*. Balthasar Bebel a strassburgi akadémián 1672-ben ugyanilyen című disputációt tett közzé, átvéve Komáromi Csipkés fogalomalkotását, a „bis mortui”-t is.⁵⁶ A terminus maga annyira szokatlan volt, hogy Bebel külön magyarázatot fűzött hozzá disputációja elején, és ezt követően részletesen igyekezett cáfolni Komáromi néhány állítását, kitérve arra a problémára is, hogy Pszeudo-Ágoston műve nem Augustinustól származik.⁵⁷ Bebel művének későbbi kiadásai révén Komáromi tézisei egészen a 18. század közepéig ismertek maradtak.⁵⁸ Ezt követően bekerült Komáromi disputációja egy, a lélek halál utáni sorsával foglalkozó kétkötetes antológiába is, amely a *Fasciculus rariorum ac curiosorum Scriptorum theologicorum de animae post solutionem a corpore statu, loco, cultu, immortalitate, bis mortuis, resurrectione mortuorum* címet viseli, és számos teológus idézi a 18. században.⁵⁹

Komáromi Csipkés értekezése utóéletének a legmeglepőbb fordulata azonban nem a teológiai szakirodalomban következett be, hanem azáltal, hogy egy félig komoly, félig szatirikus pamflet témáját is megteremtette. Henricus Verduyn (1635–1703) orvos és ügyvéddoktor hagyatékából Amszterdamban, 1705-ben egy másik jogász, Tobias Boel tette közzé a *Disquisitio juridica de testamento atque hereditate Lazari bis mortui* (Jogi kutatás a kétszer meghalt Lázár végrendeletéről és örökségéről) című értekezést,⁶⁰ amely azt a jogi kérdést tárgyalja, hogy Lázár a feltámadása

⁵⁴ VOETIUS, *Diatriba de coelo beatorum*. Az ajánlás dátuma 1665. november 14. A kötet a címlapon és Voetius előszavában is megnevezi Komáromi Csipkés intézményét: „in illustri Hungariae schola Debrecina”. *Uo.*, *6r.

⁵⁵ *Uo.*, 538: „Haec ego anno 1658. Sed postea prodiit tractatus noster de Coelo beatorum, cui subijci curavimus disp. D. Doctoris Comarini, de Bis-Mortuis.”

⁵⁶ BALTHASAR BEBEL, *Dissertatio theologica de bis mortuis*, resp. Tobias Winckler, Strassburg, Johannes Welper, 1672.

⁵⁷ *Uo.*, 16–18, 40, 45–47.

⁵⁸ BALTHASAR BEBEL, *Dissertatio theologica de bis mortuis*, resp. Tobias Winckler, Wittenberg, Heber, 1712; UŐ., *De bis mortuis: Von denen zweymahl Verstorbenen*, Jena, Heller, 1718; UŐ., *Commentatio theologica de bis mortuis: Von denen zweymahl-Verstorbenen*, Jena, Ritter, 1743. De ezeken kívül számos más lexikon és disszertáció idézi Komáromi Csipkés disputációját.

⁵⁹ *Fasciculus rariorum ac curiosorum Scriptorum theologicorum de animae post solutionem a corpore statu, loco, cultu, immortalitate, bis mortuis, resurrectione mortuorum*, I–II, Frankfurt am Main, Henningius Grossius, 1691–1692.

⁶⁰ HENRICUS VERDUYN, *Disquisitio juridica de testamento atque hereditate Lazari bis mortui aliorumque bis mortuorum*, ed. et auxit Tobias BOEL, Amsterdam, Joannes Boom, 1705. A kötet újra megjelent Amszterdamban, Joannes Boornál, 1756-ban. A közvetlen műfaji mintája Wilhelm Goesius *Pilatus iudex* (Hága, Tongerlo, 1677), ami Krisztus perének jogi vonatkozásait vizsgálja nagy részletességgel.

után visszakövetelheti-e örökségét és javait az örököseitől, akik jogosan kapták meg azt első halála után. Maga a szerző is *iocoseri*aként definiálja művét, és csak kéziratból adta ki Boel: Verduyn valószínűleg nem akarta életében terhelni közmegbecsülését ezzel a pamflettel. Az előszó szerint kevéssel halála előtt, 1703-ban fejezte be művét,⁶¹ de a témának szakértője volt, hiszen már 1664-ben megjelent doktori disszertációját is a végrendelkezés témaköréből írta.⁶² A téma jogi vonatkozását Thomas Brown vetette fel a *Religio Medic*ben, és ott talált rá Verduyn,⁶³ aki teljes körültekintéssel vizsgálta meg az ügy részleteit: a feltételezhetően szóban elhangzott végrendelkezés érvényességét, Lázár viszonyát örököseihez és más részleteket. Komáromi Csipkés szerepe Verduyn *iocoserium*ában mindössze annyi, hogy a kétszeri halál különleges helyzetére szolgál elméleti-teológiai bizonyítékként.

Komáromi Csipkés debreceni disputációjának valódi jelentősége tehát csak peregrinációs kontextusából értelmezhető. A szokatlannak tűnő témaválasztás akkor válik teljesen érthetővé, ha ismerjük a Voetius és Maresius közti konfliktus történetét, Maresius elméletét a *locus dispensationis*ról, illetve tudjuk azt, hogy mekkora befolyással bírt Voetius a tanítványai körében. Másrészt a disputációjának szövegtörténete és viszonylagos sikere bemutatja azt, hogy a 17. századi tudományosság működésében is alapvető jelentősége volt a tudástranszfer centrális helyszíneinek. Másik három debreceni disputációja, a *De libro vitae*, a *De lamiis veneficis* és a *De universalitate diluvii Noachici* lényegében ismeretlen maradt Európában – és itthon is, bármennyire aktuális témáról is szóltak, mint az utóbbi esetében Isaac La Peyrère hipotézise, az Ádám előtti emberek kérdése.⁶⁴ A „kétszer halottak” témájánál viszont Voetius rokon érdeklődése és Maresiussal folytatott konfliktusa hozzájárult a sikerhez, lehetővé téve, hogy Németalföldön többször is megjelenjen műve, hiszen a disputáció németalföldi kiadásai nélkül aligha jutott volna Komáromi Csipkés írásának híre Magyarország határain túlra, és nem lett volna még a 18. században is hivatkozott teológiai tanulmány. Komáromi Csipkés peregrinációja ezzel a tőle telhető legteljesebb mértékben megvalósította célját, hiszen hazatérve továbbgondolta a kor szellemi központjaiban aktuális teológiai problémákat, és úgy próbált meg azokhoz hozzájárulni, hogy eredményei bekerüljenek a tudományos vérkeringésbe.

⁶¹ VERDUYN, *Disquisitio*, számozatlan lap [20. oldal]. A régi holland életrajzi lexikon nem sokat tud róla két jogi művének címén kívül. *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, ed. A. J. VAN DER AA, XIX, Harlem, Brederode, 1876, 143. Könyveinek aukcióját 1703 szeptemberében tartották: *Catalogus librorum bibliothecae H. Verduyn*, Amsterdam, Hendrick Boom, 1703.

⁶² Henricus VERDUYN, *Disputatio juridica inauguralis, de testamentis jure perficiendis, theoretico-practica*, Leiden, Hoorn, 1664. Egyetlen ismert példánya Leidenben, az Egyetemi Könyvtárban található (jelzete: 236 B 2:5), amelyet sajnos nem láttam.

⁶³ VERDUYN, *Disquisitio*, 20–21.

⁶⁴ Lásd Isaac LA PEYRÈRE, *Praeadamitae – Systema theologicum*, trans., ed. Herbert JAUMANN, Reimund B. SDZUI, Franziska BORKERT, Stuttgart – Bad Canstatt, frommann-holzboog, 2019, I–II.

KISS FARKAS GÁBOR
habilitált egyetemi docens
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régi Magyar Irodalom Tanszék
kiss.farkas@btk.elte.hu

György Komáromi Csipkés's De bis mortuis in the Context of University Peregrination

Abstract: Upon returning from Utrecht, György Komáromi Csipkés organized a series of disputations at the Academy of Debrecen, where he attempted to recreate the university practices he had observed during his studies in the Low Countries. Of his four disputations published between 1654 and 1656, my study analyses the *De bis mortuis* (On Those Who Have Died Twice) in detail, and I show that Ps-Augustinus's work *De miraculis Sacrae Scripturae*, which examined the resurrections mentioned in the Holy Scriptures, played a major role in the argumentation of the *De bis mortuis*. From the context of the disputation's publication, it is clear that Komáromi Csipkés, a student of Gijsbert Voetius, attacks his master's opponent at the time, Samuel Maresius, in this treatise, and it was thanks to this that his text was later published several times in the Low Countries in Voetius's circle.

Keywords: early modern Calvinism, Biblical resurrections, history of Calvinism in Hungary

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)